

DÉLVIDÉK 1941–1944
SZERK.: SERES ATTILA
Limes, 2009/2–3. szám

Mint ismeretes, 1941 áprilisában a királyi Jugoszlávia megszűnt létezni. Zágrábban kikiáltották Horvátország függetlenségét, ezzel egy időben a német csapatok után a környező országok hadseregei is bevonultak az egykori délszláv állam bizonyos területeire. Magyarország visszaszerezte az első világháború után a jugoszláv államhoz csatolt területek egy részét, a Bácskát, a Muravidéket és a Muraközt (a Bánság német igazgatás alá került). A Délvidék az utolsó volt a visszaszerzett területek között. A visszacsatolt 11 475 km²-nyi terület több mint egymillió fős lakosságának magyar adatok szerint 39%-a volt magyar, 19%-a német, 16%-a szerb. A területet 1944 októberétől kezdve foglalta vissza a megújuló jugoszláv állam.

A Limes szerkesztősége az elmúlt években már több számot szentelt a revízió nyomán ismét Magyarországhoz került területek bemutatásának. Seres Attila szerkesztő különös gonddal törekedett arra, hogy olyan színvonalas írásokat gyűjtsön egybe, amelyek sok szempontból mutatják be az egyes területek sorsát. A Felvidékkel, valamint az Észak-Erdéllyel foglalkozó számok után jelent meg a Délvidék 1941–1944 közti történetét, valamint az események utóéletét tárgyaló tematikus kiadvány. A tanulmányok felölelik a Délvidék történelmének számos aspektusát, így a demográfiai-gazdasági-társadalmi változásokat a jugoszláv államban, a visszacsatolás eseményeit, a terület reintegrációját a magyar államba, a közigazgatás és az oktatás magyarrá tételének folyamatát, illetve az ismételt hatalomváltást 1944 őszén, valamint a kollektív történelmi emlékezet megnyilvánulását a magyarok sorsával kapcsolatban.

A tanulmányok közül az első *Szűgyi Ferencé*, aki a zentai levéltárban őrzött, az időszakra vonatkozó források jegyzékét gyűjtötte össze. *Bagdi Róbert* a Délvidék különböző népszámlálási adatait (1910,

1921, 1931, 1941) vetette egybe. Különös figyelmet szentelt az 1941. évi népszámlálásból kiindulva a magyar nemzetiségűek, a magyar anyanyelvűek és a magyarul tudók arányának.

Demeter Gábor és Radics Zsolt megpróbálták meghatározni a Délvidék és az egykori magyarországi területek szerepét a jugoszláv gazdaságban, majd a visszacsatolt területek hozzájárulását a magyar gazdasághoz. A Vajdaság nem képezett Jugoszláviában közigazgatási egységet, így hiányoznak az átfogó statisztikai adatok. Az azonban világosan látszik, hogy a legfejlettebb agrártermelő és élelmiszeripari terület volt Jugoszlávián belül, de erősen sújtották a jugoszláv gazdaságpolitikai intézkedések (pl. a pénzreform, az üzemek, bankok tulajdonosváltása, és a földreform sem eredményezte a termelés növekedését). A visszacsatolás után a régió az ipari termelés tekintetében a terület nagyságát és a lakosság arányát figyelembe véve a magyarországi átlag alatt maradt. A Bácskában továbbra is a mezőgazdaság dominált, és a kolonizáció szintere maradt. A magyar állam jelentős összegeket fektetett be a térség pacifikálása érdekében, a közigazgatásba, de a többi visszatért területhez képest – állapítják meg a szerzők – a térség fejlettségéből adódóan nem jelentkezett hátráltató erőként.

A *Sajti Enikő* tanulmánya a magyar állam berendezkedését mutatja be a Délvidéken. Az ottani magyar lakosság felszabadulásként, a szerb elnyomás alóli szabadulásként élte meg a magyar csapatok bevonulását. A terület „pacifikálása” során összecsapásokra került sor a honvédség és a csetnik ellenállók között, magyar adatok szerint 2870 fő vesztette életét. A katonai közigazgatás időszaka után hamarosan megkezdődött a helyi adminisztráció megszervezése: gyakorlatilag a korábbi magyarországi megyerendszert állították vissza. A közigazgatási és tisztviselői kar magyarosítása gyorsan és sikeresen lezajlott. Az oktatás területén is visszaállították a magyarmelvűség dominanciáját. 1300 tanárt, tanítót vezényeltek ide a tanév kezdetére, 1941 szeptemberére, és a népiskolákban szinte mindenütt magyarul folyt az oktatás. Emellett a magyarok között új lendületet kapott a kulturális és politikai intézményrendszer kiépítése.

Prihulik Judit visszaemlékezések alapján azt tekintette át, milyen volt a magyarok és a szerbek viszonya 1941–1944 között, miként éltek meg a szerbek a hatalomváltást, valamint a magyar kapcsolatpolitika főbb irányait mutatta be. A térség szerb lakossága traumaként, megszállásként élte meg a változásokat, a tisztogatások félelmet keltettek (Újvidék, Sajkás-vidék). A katonai közigazgatás ideje alatt a szerb ortodox egyház vagyonát zárolták, az ortodoxok hitéletét gyakorlatilag lehetetlenné tették. Kállay Miklós miniszterelnöksége idején a „kemény kéz” politikáját felváltotta az „apró gesztusok” politikája, amely többek között kulturális egyesületek működésének engedélyezésével igyekezett megnyerni a konzervatív szerbeket (a legjelentősebb lépés 1943-ban a Matica Srpska működésének ismételt megindulása), és konszolidálni a magyar–szerb viszonyt a térségben. Magyarország német megszállása után a Sztójay-kormány szakított Kállay mérsékeltbb nemzetiségi politikájával. A front közeledtével, 1944 szeptemberétől a magyar adminisztráció fokozatosan távozott a területről. A harcok idején a magyar–szerb szembenállás végzetesen kiéleződött, ennek következménye pedig a magyarellenés megtorlás lett.

Ena Neimarija a bácskai német kisebbség helyzetét és törekvéseit elemzi. A bácskai németység szívesen vette volna, ha a terület német fennhatóság alá kerül, miképpen a Bánság. Nem volt felhőtlen a viszony a bácskai németek szervezete és a magyarországi Volksbund között. A bácskai németek közül több tízezer álltak be az SS-be a toborzások során.

Seres Attila forrástanulmánya is a magyar uralom időszakához kapcsolódik. A Szent László Társulat levéltárából származó iratok közlésével mutatja be a hányatott sorsú bukovinai székelyek problémáját. 1941-ben körülbelül 13 ezer bukovinai székelyt telepítettek a Bácskába, hogy végre magyar nemzetiségű területen ne fenyegetse őket az asszimiláció veszélye. Új lakhelyükön vallási és kulturális életük megszervezését a Szent László Társulat segítette, 1942-ben teljes segélykeretnek közel kétharmadát, tízezer pengőt fordított a bácskai székelyek támogatására.

Az 1944 őszén bekövetkező változásokat taglaló írásokat *A. Sajti Enikő* tanulmánya nyitja. A szerző historiográfiai áttekintést nyújt arról, milyen adatokat tartalmaznak a fellelhető forráscsoportok a délvidéki partizán megtorlások magyar áldozatainak számáról. A magyar kormányzathoz eljuttatott korabeli jelentések 30–40 ezer magyar áldozatot említenek. Cseres Tibor regénye, a Vérbosszú a Bácskában nyomán pedig 40 ezres szám rögzült a magyar köztudatban. Matuska Márton kutatásai is hasonló eredményre vezettek. Aleksandar Kasaš 1996-ban megjelent könyvében azt írja, hogy a belbiztonsági szervek (népvédelmi osztály: OZNA) fellelhető iratai, illetve a háborús bűnöket vizsgáló tartományi bizottság jelentései alapján ötezerre tehető a „likvidált” személyek száma. 2000 decemberében a vajdasági tartományi képviselőház vizsgálóbizottságot hozott létre a Vajdaság második világháborús veszteségeinek kutatására. A bizottság kutatása alapján 1941–1948 között 83 881 fő vált igazolhatóan a különböző megtorlások áldozatává. Az adatot a kutatócsoport még nem tartja véglegesnek, és azt feltételezi, hogy – részben a források hiánya miatt – az áldozatok száma elérheti a százezret. A bizottság által kiadott kötetben a magyarok száma 4624. A szerző megállapítja, hogy a sokéves kutatások még nem adtak sok kérdésre kielégítő választ, a téma viszont mára elveszítette tabujellegét. Az események pontos rekonstruálása nem egyszerű, mivel a vonatkozó iratanyag jelentős részét különböző időpontokban – a belügyi vezetésben bekövetkező változások idején –

szisztematikusan megsemmisítették (Aleksandar Ranković bukása után, az 1980-as években, majd pedig 2000-ben).

Molnár Tibor Zenta történetének viharos hónapját dolgozta fel: a hatalomátvételtől a leszámolásig. A magyar alakulatok 1944. október 8-án hagyták el a várost. Még aznap megalakult az új helyi hatalom szerve. Október 13-án érkezett meg a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg első alakulata. Az eredményesebb harc cselekedetek folytatása érdekében a Bácskában, Bánátban, Baranyában katonai igazgatást vezettek be, melyeknek nem titkolt célja volt a terület délszláv jellegének biztosítása. Október 20-án alakult meg a zentai városi népfelszabadító bizottság, ennek azonban a megváltozott körülmények között nem lehetett már magyar tagja. Az államvédelmi hatóság emberei kész listákkal érkeztek a városba, a feljelentések alapján 80–90 főt letartóztattak, és a járásbíróóság fogdáijában őrizték őket. A letartóztatottak sorsáról partizánokból és civilekből álló ad hoc bizottság döntött. A kivégzéseket november 9-ről 10-re virradó éjszakán hajtották végre.

Mészáros Zoltán tanulmányában – idézetekkel illusztrálva – az 1944–1945-ös vérengzések nyomát vizsgálja a jugoszláv állami propagandában. Az új hatalom hamar kiépítette tájékoztatási rendszerét, a vajdaságiak számára megalapították a Slobodna Vojvodina című napilapot, illetve testvérelapját, a Szabad Vajdaságot a magyaroknak (nevét később Magyar Szóra változtatták). Ezekben az években csak az kaphatott szélesebb nyilvánosságot, ami a partizánmozgalom, majd pedig az új hatalom szempontjából hasznos volt. A partizánok megtorlásairól így alig eshetett szó a korabeli sajtóban, leginkább csak elszólások és magyarázkodás formájában. Annál nagyobb teret kaptak a korábbi megszállás alatt elkövetett gaztettek, melyek egyben igazolásul is szolgáltak a magyarok elleni fellépéshez. A magyaroktól azt várták, hogy bekapcsolódnak az építómunkába, és mélyen hallgatnak a sérelmeikről.

Az események természetesen nyomot hagytak a délvideki magyarok történelmi emlékezetében. *Kovács Csaba* – aki az oral history módszerrel 24 interjúút készített – példákkal és idézetekkel alátámasztott tanulmányában megállapítja: a délvideki magyarok különféle érzésekkel tekintenek a második világháborúra. A helyi magyarság az anyaországhoz való újbóli tartozást felszabadulásként élte meg. A háború végi megpróbáltatások dermesztően és sokkolóan hatottak rájuk. A világháború után született generációk általában már nem személyes, hanem kollektív élményként kezelik a magyarságnak a háború alatt átélt sorsát. Leszögezhető: a háború emlékezetének maradandó hatása van a délvideki magyarok identitástudatában.

Galántha Gergely azt mutatja be, miként alkalmazták az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény előírását, miszerint Magyarország közreműködik a háborús bűntettekkel vádolt személyek letartóztatásában és kiszolgáltatásában. Magyarország hosszú ideig nem volt abban a helyzetben, hogy érvényesítse jogi álláspontját, mivel a konkrét vitás esetekben a végső szót a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mondta ki. Jugoszláviában 3437 magyart nyilvánítottak háborús bűnösnek (ebben benne vannak a jugoszláv állampolgárok is). A jugoszláv delegáció 173 személyi kiadatását kérte. A cikk konkrét példákon mutatja be a kiadatási esetek körülményeit és motívációit (Bárdossy László, Grassy József, Zöldi Márton, Feketchalmy-Czeyder Ferenc, Szombathelyi Ferenc, Galambos Ferenc stb.).

A Limes ismételten érdekes kérdést választott legújabb száma témájává. Olyant, amely mind a mai napig meghatározó a szerbiai magyarság nemzetudatában. A múlt hiteles feltárása, a fájdalmas kibeszélése elősegítheti a szerb–magyar együttélést is. A kötet tanulmányai mai ismereteink összefoglalását nyújtják, egyben rámutatnak arra, milyen forráscsoportok bevonásával lehet még pontosabban rekonstruálni a történeteket. Reménykedünk abban, hogy újabb levéltári anyagok váljanak kutathatóvá, valamint örömmel tapasztaljuk: szerbiai kutatók is – bár nem szerepelnek ebben az összeállításban – aktívan részt vesznek a vajdasági háborús események feltárásában, és a korábbi évtizedek kánonjához képest jóval objektívebb képet nyújtanak.